

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKCESİNİN ORTAK DİVALEKTİZMLERİ

The Position Of The Turkish Languages Of Azerbaijan And Turkey In The Lexics Of Common Turkish Dialekt

Doç. Dr. Galibe HACIYEVA*

Abstract

The latest Turkolojic investigations are promoting great chances for solving the problem of existence of the common. Turkish language Investigations show that Azerbaijani and Turkish languages being closer to each other according to their phonetic, lexic and grammatic features among the Turkish Boys, still keep their historical stability even in our modern time. The presence of the language elements of uz, gypchak, pechenek, kimmer, gashgay of the old Oghuz Boys played very active role in the ethimology of Azerbaijani and Turkish Turks prove the fact of these nations being of the same origin.

Key Words: Turkish Language, Azerbaijan language, common Turkish dialekt.

Son zamanlarda aparılan Türkoloji araştırmalar gündemde olan ortak Türk dilinin mevcutluğu probleminin helli için büyük imkanlar yaratmaktadır. Belirli tarihi proseslerin neticesinde bir – birinden ayrı salınmış, çeşitli adlarla bir – birinden farklı tutulan ayrı – ayrı Türk boylarının tarihen aynı kökten olduğunu kanıtlamak için ilk önce bu halkların dili üzerine araştırmalar aparmak çok önemlidir. Bellidir ki, Türk halklarının soy – kök birliğini kanıtlayan bir çok tarihi belgelerin önünde dayanan elementlerden birincisi ve en önemlisi **dil** ve bu dilde yaranmış edebi – bedii , aynı zamanda folklor örnekleridir. Bu bakımdan Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin ortak edebi yazıtları ve konuşma dili dikkat çekiyor. Araştırmalar kanıtlıyor ki, çeşitli Türk boyları içerisinde fonetik, leksik ve gramer özelliklerine göre bir – birine daha yakın olan Azerbaycan ve Türkiye Türkcesi öz tarihi sabitliyini çağdaş devrimizde de korumaktadır. Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin dilinde pek çok sayıda söz fonetik yapısına ve leksik anlamına göre aynıdır. Bununla yanaşı olarak,

* Nahçıvan Devlet Universitesi

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi diyalekt sistemleri de ortaklığa sahiptir. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde benzer, aynı zamanda farklı dil özellikleri karşılaştırılarken Türk dillerinin inkişaf prosesinde ictimai (toplumsal) – siyasi ve diğer amiller de dikkata alınmalıdır. Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin dili aynı zamanda temasda olduğu dillerle de bazı ortaklıklara sahiptir. Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin dili bağımsız özel dil gibi tanınsa da, tarihen hem Azerbaycan, hem de Türkiye Türklerinin etnogenezinde çok aktifrol oynamış eski Türk boylarından **UZ, KIPCAK, PECENEK, KİMMER, KAŞKAY** dil elementlerinin her iki dilde mevcutluğu bu halkların aynı kökten olduğunu kanıtlıyor.

Çağdaş Türk dillerinin tarihi bakımdan öğrenilmesinde en zengin kaynak halk konuşma dilidir. Türk dillerinin tarihi gelişimine dikkat edersek diyalekt ve şivelerimizde mevcut ortak dil elementlerinin çağdaş devrimize kadar korunduğunu görmekteyiz. Mehz buna göre de çeşitli bölgelerde mevcut Türk diyalektlerinin mükayiseli (karşılaştırmalı) araştırılması çok önemlidir.

Türkoloji tarihinden belli oluyor ki, dilçilik tatikikleri arasında Türk dillerinin mukayiseli (karşılaştırmalı) araştırmaları yok gibidir ve bu konuda ilk defa Azerbaycan diyalektologları dilçilik coğrafiyası metodunu tatbik etmekle Türk dilleri arasında ilkin olarak Azerbaycan diyalektlerini ehate eden diyalektoloji atlas hazırlamışlar. Türkoloji tarihinde birinci olan bu atlas 50 harita ve izahtan ibarettir. XX. yüzyılın ortalarına ait bu araştırmaların devam etdirilmemesi çağdaş Türkolojinin en ciddi sorunlarından ve problemlerinden biri gibi ortaya çıkmaktadır.

Ümumtürk diyalekt ve şivelerinin araştırılması çeşitli Türk boylarının ayrı – ayrı devletlerin terkiinde yaşamasına rağmen, Türk halklarının bir çoğuna ait ortak dil elementleri asırlar boyu korunarak çağdaş devrimize kadar ulaşmıştığını göstermektedir. Mehz buna göre, coğrafi, aynı zamanda tarihi – etnografik, sosyal ve kültürel bakımdan bir – birini tamamlayan ayrı – ayrı Türk diyalektlerinin karşılaştırmalı araştırılması ümumtürkoloji dil tarihinin öğrenilmesi için çok önemli konulardandır.

Çeşitli bölgelerde mevcut aynı dil özelliklerine sahip diyalektoloji materialların karşılaştırılması çok önemli dil faktörlerini ortaya çıkarmış oluyor. Bunun da esasında türkolojide ortak ve farklı dil özellikleri ve onların yaranma nedenleri geniş araştırmaya celb edile biler.

Türk halklarının yaşadığı çeşitli bölgeler üzere aparılan paralel diyalektoloji araştırmalar aynı dil özelliklerini koruyan aynı köke ait çokvariantlı diyalekt ünsürlerini de ortaya çıkarmaktadır. Bu ise türkolojide yalnız dilçilik ilmi için değil, aynı zamanda tarihi bakımdan çok önemlidir.

Türk halklarının yaşadığı çeşitli bölgelerin diyalekt ve şivelerinin ümumtürkoloji aspekten karşılaştırılmasında Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi dikkat çekiyor.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin karşılaştırılmasında ilginç konulardan biri gibi semantik bakımdan bir – birinin aynı olan bir çok leksik vahidlerin bir Türkcede edebi dilde, diğerlerinde ise diyalekt şeklinde mevcut olması faktörünün ortaya çıkmasıdır.

Ümumtürk dili ve diyalektlerinde ciddi faktör gibi mevcut olan bu özellik ümum Türk dil tarihinin öğrenilmesi için çok büyük önem taşımaktadır. Aynı semantik yük taşıyan bu gibi leksik vahidlerin bir dilde diyalekt, diğerlerinde ise edebi dil seviyesinde muhafıza edilmesi eski devrlerden Türk dilinin tarihi gelişimi ile bağlıdır. Tarihen dilin gelişim prosesinde sözün mena variantlarının çoğalması, aynı zamanda menanın ilkin ve çağdaş mena ile karşılaştırılmasında daha geniş anlayış ifade etmesi mena genişlenmesine neden olur. Karşılaştırılan Türk bölgelerinde yaşayan halkların dillerinde, diyalektlerinde sözün mena variantlarının semantik genişlenmesinin nedenlerinin polisemiya ve omonimleşme ile ilgisini de inkar etmek olmaz.

Örn: **Golay // kolay** – Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ve Güney Azerbaycan diyalektlerinde **kötü // pis** anlamında işlenen bu söz çağdaş Türkiye Türkçesinde tamamen zıdd anlam taşımaktadır.

Эюзеллик ахтаран гардашым, бажым,
Йахшы бир гузудур, жейрандыр, сазым.
Йахшыны **колайдан** сеңен кимсейе
Чохлу эюзеллерин эюздур сазым.
(Исмаил Бещренэи. Эцней Азербайжан ашыы, 2, с.155).

Бир йол эцлдур, бири дикен
Макбул олур зашмет чекен.
Колай йоллар да вар икен
Тозда булдум бен кендими.

(3,с.31. Ашыг Сарыжакыз)

Çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde kötü semantik anlam taşıyan **Golay // kolay** sözü XX. yüzyılın başlangıcında Azerbaycan aydınlarının dilinde, o cümleden Alibey Hüseyinzade ve Ömer Faig Nemanzadenin dilinde, çağdaş Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iyi anlamında edebi dilde mevcut olmuştur; “Аmma һеç кес демір кі, Вухаралılar, Аlтайлılar о сөзлери көһне имлалары иле **golay** анларлар, gerek deyişilmesin”. (4, s.199).

Sonradan Azerbaycan diyalektal leksikasına geçit almış çağdaş Türkiye türkcesinin edebi diline ait bir çok leksemelerin XX.Yüzyılın başlangıcında aynı şekilde Azerbaycan edebi dilinde işlek durumda olduğunu gösteren edebi örnekler o devrde hem Azerbaycan, hem de Türkiye türkcesinin ortak dil özelliği gibi dikkat çekiyor.

Subay – (Osmanlı Türkçesinde **askeri rütbe**, Azerbaycan Türkçesinde ise **evlenmemiş**, ayilesi olmayan) **bekar** – (Azerbaycan Türkçesinde işsiz, **müsaid zamanı çok olan**, Türkiye Türkçesinde ise evlenmemiş anlamını bildirmektedir) ve bu gibi bir çok leksik vahidler Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde paralel işlenerek mahiyet itibarile aynı fonetik terkipte farklı anlamlarla omonimlik özelliği taşımaktadır.

Azerbaycan diyalekt leksikasında mevcut sözlerin Türkiye Türkçesinin edebi dilinin aktif fonunda işlenmesi tesadüfi hal gibi sayılamaz. Karşılaştırmalı araştırmalarda çeşitli bölgelerde yaşayan türk halklarının diyalekt leksikasının edebi dil müstevisinde öğrenilmesi eski Türk dilinin formalaşmasında (şekillenmesinde) rol oynamış, tayfa ve tayfa birliklerinin ortak dil elementlerini ortaya çıkarmakta çok büyük önem taşır. Bu bakımdan, çağdaş Azerbaycan diyalekt leksikasında önemli yer tutan bir çok leksik vahidlerin olduğu gibi aynı semantik yükü TürkiyeTürkçesinin edebi dilinde işlenmesi dikkat çekiyor.

E.Ezizov da ümumtürkoloji prinsiplere göre küçük dil farklılıklarının yaranmasını bu şekilde açıklıyor: “Azerbaycan dilinin diyalekt sistemi vahid bir dilin bölünmesi yolu ile değil, bu ve ya diğer elementlerin müayyan coğrafi şeraitde korunması yolu ile formalaşmıştır.” (5, s.321).

Azerbaycan ve TürkiyeTürkçesi arasında benzer ve farklılıkların yaranma nedenlerinin etnogenetik bağıny M.Erginin araştırmalarında da görmekteyiz:

“Batı Türkçesinin içinde saha bakımından zamanla iki daire meydana gelmiştir. Bunlardan biri Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içine alan Doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan Batı Oğuzcasıdır. Doğu ve Batı Oğuzcaları arasında ilk sıralarda çok küçük saha farkları dışında bir aylık mevcut olmamış, bu saha farkları yavaş – yavaş genişleyerek ancak 17. asırdan sonra Doğu ve Batı Oğuzca dairelerini meydana getirmiştir. Bununla beraber, arada yine iki yazı dili olacak kadar fark mevcut değildir ve her ikisi de aynı şiveye, Oğuz şivesine dayandıkları için Azeri ve Osmanlı Türkçeleri ancak bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayıla bilirler”. (6, s.15).

Azerbaycan diyalekt leksikasında çok dar çerçivede korunan **etmek, iş görmek** sözünün sinonimi gibi çok passit fonda işlenen **yapmak** sözü Türkiye Türkçesinde aynı fonetik terkipte, aynı semantik yük taşımakla aktif fonda işlenmektedir. Örn:

Эелин, билекли эелин,
Жейран иренэли эелин,
Хамыр ейле, чюрек **йап**
Ай шир билекли, эелин.
(Нахчыван фолклору. 7, с.107).

Кардешлиье кужак асан
Кол **йапалым** юбретменим. (3, 35)

Nahçıvan diyalektinde **tez // celd** anlamında işlenen çepik // çapug sözü Türkiye Türkçesinin edebi dilinde aynı semantik yükü **çapug** fonetik terkinde işlenmektedir. F.Kırızoğlu “Gedim Türk ananesine göre dokkuz aydan önce doğulan çocuklara halk **eksik // eksük** ve ya **çapuk // çepik** değildiğin” göstermiştir. (8, s.107).

Araştırmalardan belli oluyor ki, çapug sözü tarihen türk dilinden fars diline geçmiştir. Çapug // çapuk sözünün ilkin şeklinden sonuncu şekline kadar gelişimini ve değişik fonetik şekillerini (çapıg // çapug // çabug // çabok // çapok) gösteren H.Zerinezadenin fikrinde bu sözün birinci anlamı suretle gitmek suretli at sürmek, ikinci ‘lovkiy, gibkiy, elastıçny’ anlamında olan çevrilmekten, üçüncü kesmek, sökmek anlamında olan ‘çapmaktan’ yaranmıştır (9, s.262 - 264). Sefevi dövründen fil gibi işlek bir şekilde Azerbaycan Türkçesinde mevcut olan çapar sözü suretle sürmek, çapmaktan yaranmış isim çapar ve sıtat olan çapıg // çapux // çabug // çapuk şekilleri çağdaş Türk dillerinde Türkiye Türkçesinde edebi, Azerbaycan Türkçesinde ise diyalektel bir şekilde korunmaktadır. Çağdaş Nahçıvan ve Güney Azerbaycan diyalektinde çok mehdud çerçivede işlenen bu söz XX yüzyılın başlangıcında Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan edebi dilinde de çok işlek olmuştur. Bu söze Hüseyin Cavidin eserlerinin dilinde daha çok raslıyoruz:

Гадын эцнеш, жожуг ай
Нуру ай эцнешден алып
Гадынсыз үлке **чапуг** мащв олур
завалы галыр.
(Ш.Жавид. 9, s.38.)

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde dikkat çeken diyalektal özellik gibi söz sonunda, bazen ise söz ortasındaki **g** sesinin yerine **x // ğ** sesinin işlenmesidir.

Klassik edebi örneklerimizde müşahide edilen bu ses evezlenmesi Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu da rastladığımız diyalektal özelliklerden biridir.

Gemzesinden fitneler durdu, oyandı uyxudan.

(İmadeddin Nesimi).

Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye, aynı zamanda diğer Türk boylarının dillerinde çok küçük fonetik deformasiya (değişme) ile müşahide edilen **yuxu** (Azerbaycan), **uyku** (Türkiye Türkçesi), **uyğu** (Güney Azerbaycan) sözü hem Azerbaycan, hem Türkiye, hem de başka Türk halklarının dillerinde aynı semantik anlam ifade etmektedir. Azerbaycan edebi dilinde **yuxu** gibi işlenen bu sözün Guzey ve Güney Azerbaycan diyalektlerinde mevcut olan **uygu** // **yuğu** fonetik şeklinin Osmanlı edebi dilinde aynı şekilde (**uyku**) işlenmesi ilginç bir konu gibi ortaya çıkmaktadır.

Güney Azerbaycanın Garadağ mahalında Karahanlıların dilinde diyalekt söz gibi işlenen **pencek (ceket)** anlamı ifade eden **sırtov** sözü Türkiye Türkçesinde **sırt – kürek** // **çıyın** kökünden yaranmış leksik vahiddir.

Azerbaycan diyalekt leksikasında **yandırmaq** anlamında işlenen **yaxmaq** // **yakmaq** sözü Türkiye Türkçesinde aynı fonetik terkipte, aynı semantik yük taşımaktadır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde **yandırıp – yaxmag** şeklinde birleşik sözün komponenti (tarafı) gibi işlenen **yaxmaq** // **yakmaq** sözü Türkiye edebi dilinde küçük fonetik değişme ile aynı semantik mena taşımaktadır.

Örneklerden görüldüğü gibi Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde mevcut sözlerdeki küçük fonetik farklılıklar Türk dilinin tarihi köklerinden kaynaklanmaktadır. Karşılaştırılan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde bu seviyede dil elementlerinin benzer ve farklı özelliklerle hem edebi, hem de diyalekt variantları şeklinde her iki dilde mevcut olması ümumtürk dilinin tarihi geçmişile bağlı eski etnik yapısı hakkında bilgi vermektedir.

Ежеба бу аловлу од шансы сепре **йаныр**,
Эюзден узаглашдыжа о, даша **йахыр**.
(10, с.)

Йандырыб **йахды** мени
Даъ - даша чахды мени
Дост билиб архаландым
Фелек тек **йахды** мени.

(Наһчыван фолклору. 7, с.103).

Çağdaş Azerbaycan diyalekt leksikasında **kobud**, **sert** anlamı ifade eden **gaba**, **dava – dalaş**, **savaş** anlamı ifade eden **govğa** // **kavğa** gibi leksik vahidlerin aynı anlamda Osmanlı edebi dilinde mevcut olması tesadüfi sayılamaz.

Fitrtmi, beşermi töredir cengü cidali
Dünya yaşıyor, harb ile gövğaler içinde.
(M.Hadi)

Güney Azerbaycan ve Nahçıvan Özrek Cumhuriyetinin Şahbuz ilçesinde diyalekt söz gibi korunan **cada // cadda** (küçe – sokak, yol) sözü de Çağdaş Türkiye Türkçesinde **sokak // adres** sözünün aynı semantik şeklidir.

Щейдербаба Гарачемен **жаддасы**,
Чавушларын эелер сеси, седасы,
Кербелайа эеденлерин гадасы
Дцшсцн бу аж йолсузларын эюзцне
Темеддцдцн уйдуг йалан сюзцне.
M.Şehriyar (11, c.38)

Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinin karşılaştırılmasında ortak diyalektal faktörlerin mevcut olması çok önemli dil özelliği gibi ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde mevcut **könül // gönül** sözünün diyalekt variantı **göyün // göyül // göyüs** sözü Azerbaycanın bir çok bölgeleri, özellikle Nahçıvan ve Güney Azerbaycanda olduğu gibi, Türkiyenin Anadolu yöresinde de aynı fonetik terkipte ve semantik anlamda işlenmektedir. Çağdaş diyalektlerimizde **göynünü almag, göynüme yatmır** gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Чаршыда гыз галаси
Гыз итирмиш баласи
Гадын **эюйни** бендедир
Гоймаз сази анаси
Анадолу Карс йюреси:.
(12, c.167)

Tarihen Azerbaycan ve Türk klasik edebi örneklerinin dilinde daha dinamik işlenen **ağu** sözü çağdaş Azerbaycan ve Türkiyenin Anadolu şivelerinde **zeher, acı** anlamını korumaktadır.

Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde işlenen bu gibi edebi ve diyalekt sözlerin Nesiminin eserlerinde ortak şekilde işlenmesi aynı kökten olan eski dil elementlerini göstermektedir. Nesiminin dilinde işlenen ortak Türk diyalektizimleri devrin leksik muhiti, aynı zamanda poetik ifade tarzı ile bağlı bir konudur.

Arısı yalandır, sagın, dadlusuna aldanma kim,
Acıdır anın şekkeri, ağı gatilmiş balına.
(İmadeddin Nesimi).

Karşılaştırma zamanı ortaya çıkan dil özelliklerinden biri gibi Azerbaycan diyalekt leksikasında ve edebi dilinde mevcut bir çok sözlerin çağdaş Türkiye Türkçesinin yöresel diyalekt sözleri gibi işlenmesi faktörüdür. Kuzeydoğu Anadolu'nun Geyikli yöresinde sırf diyalekt söz gibi işledilen **tutulmuş (yakalanmış), döşek (yatak), üdle / ödle (korkak), torba (poşet), biyol (bir defa), gayış (kemer), pişik (kedi), kerme (kübre), siçan (fare), ayam (gün), isti (sıcak), bayag (bir azdan)** ve başka bu gibi leksemelerin bir kısmı Azerbaycan Türkçesinde diyalektal, bir kısmı ise edebi dilde dilin aktif fonunda yer almaktadır. (13, c.124 – 131).

Örnekler galsın gibi dil vahidlerinin bir çoğu belirli tarihi proseslerin neticesi gibi bir Türkcede arhaikleşerek diyalekt, diğerlerinde ise edebi dil seviyesinde korunmakla ümumtürk dilinin tarihi değişmezliğini ve zenginliğini göstermektedir. Bununla yanaşı, ümumtürk leksikasının etnik terkinin karşılaştırmakla öğrenilmesi Türk dilinin formalaşması prosesinde eski etnosların rolünü aydınlatmak için çok büyük önem taşımaktadır.

КАЙНАКЛАР

Ширелийев М. Азербайжан диалектологийасынын есаслары. Бакү, 1967

Али Кафкасийалы. Иран Тцрклери ашык мцщитлери. Ерзурум 2006

Айсун Чобановлу. Ашык Сарыжакыз. Анкара 2006

Неманзаде Ю.Ф. Сечилмиш есерлери. Бакү 1992

Езизов Е. Азербайжан дилинин тарихи диалектологийасы. Бакү, 1999

Мушаррет Ерзин. Тцрк дил билэиси. Истанбул 2000

Халг йаддашынын излери. Наһчыван. МЕА Наһчыван Бюлмеси Дил ве Едебийат Институту. Бакү 2005

Фашреттин Кырызовлу. Османлылар'ын Кафкас еллери'ни фетци (1451 – 1590). ТТКБ – Анкара 1993

Zerinezade H. Fars dilinde Azerbaycan sözleri. Bakü, 1962.

Hüseyn Javid. Сечилмиш есерлери. Бакү.

Мещеммедели Тербийет. Данешмендане Азербайжан. Бакү, 1987

Мещеммедщцсейн Шещрийар. Сечилмиш есерлери. Бакү, 2005

Ащмет ЖафEROьлу. Доьу иллеримиз аьызларындан топламалар. Анкара 1995

Синан Тцркмен. Эейикли. Трабзон 2000

Имадеддин Несими. Сечилмиш есерлери. Бакү. 1985

Mehemmed Hadi. El feryadı. Bakü, 1989.